

[itobiad], 2020, 9 (3): 2717/2739

**Vahyin Nüzûl Sürecinde Hitabın “Ötekisi” (Tanım- Tutum-
Hukuk)**

The Concept of “The Others” in the Priod of the Revelation of the
Quran (Description-Attitude-Law)

İbrahim Hakkı İMAMOĞLU

Dr. Öğretim Üyesi, KBÜ İlahiyat Fakültesi

PhD Lecturer, KBU, Faculty of Theology

ibrahimimamoglu@karabuk.edu.tr

Orcid ID: 0000-0003-2735-6974

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 17.05.2020
Kabul Tarihi / Accepted	: 29.08.2020
Yayın Tarihi / Published	: 30.09.2020
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: İmamoğlu, İ . (2020). Vahyin Nüzûl Sürecinde Hitabın “Ötekisi” (Tanım- Tutum- Hukuk) . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (3) , 2717-2739 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/56503/739001>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Vahyin Nüzûl Sürecinde Hitabın “Ötekisi” (Tanım- Tutum- Hukuk)

Öz

Bu makalede son zamanlarda politik, uluslararası ilişkiler, siyaset, kültür tarihi zemininde çokça konuşulan ‘öteki kimdir?’ sorusuna Vahy-i münzel içinde cevap aranmaya çalışılmıştır.

Öteki Kur’ân’ın içerdiği ve tüm peygamberlerin temsil ettiği tevhide ve nübüvete iman etmeyip, inananları olan sahabeye ve Hz. Peygambere karşı mücadele edenlerdir. Nüzûl döneminde yaşanan olaylarda öteki olarak kabul ettiğimiz üç muhataptan ilki olan müşriklere, Kur’ân, tevhit merkezindeki iddialarına karşı akli istidlallerde bulunmuştur. Medine döneminde zorunluluk bağlamında silahlı mücadele edilmiştir. Ehl-i kitap Kur’ân’ın ikinci öteki muhatabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ehl-i kitaba olan hitapta ortak Kur’ân kıssaları, mutabık olunan inanç esasları işlenmiştir. Medineli münafıklar, Kur’ân’ın ötekisi bağlamındaki üçüncü muhatabıdır. Münafıkların -toplumsal anarşizme yol açmadığı sürece- bireysel tutumlarına karşı söndürme yoluna gidilmiş ve yok sayılmışlardır. Kur’ân’ın, ötekisiyle olan münasebeti salt karşıtlık esasına göre değil üst değerlerle ve ilkelerle olmuştur. Masum bir insanın öldürülmesinin tüm insanları öldürmüş gibi olması özel hayatın gizliliği/ tecessüsün haram olması, toplumsal düzenin bozulmaması, işi ehline vermek, adalet vb. ötekiyle olan ilişkinin üst tutumlarıdır.

Özet

Öteki ile ilgili tanım, tutum ve hukuk oluşturma modern dönemde İslam aklının sosyolojik kültürel siyasi bağlamlarda etkilendiği bir sorundur. Bu sorunun çözümü güncel olduğu kadar varoluşsal öneme haizdir. Çünkü öteki kimdir? Sorusu aynı zamanda, biz kimiz? Sorusuna matuftur. Pre-modern dönemde kimlikler doğru bir şekilde tanımlanırken, modern dönemde aynı soruya verilecek cevap birçok yönden muaf kalmıştır. Bu sebepten verilecek cevapları ilahi vahyin içerisinde kavramsal, olgusal ve fıkhi bağlamlarda aramak elzemdir. Elde edilecek verilerin modernite karşısında sözü söylemekte zorlanan İslam aklında özgül bir değeri olacağı açıktır.

Hz. Peygambere ilk gelen vahiyle birlikte inananlar ve inanmayanlar olmak üzere ayrışmalar olmuş ve inanmayanlarıyla mücadele edilmiştir. İlahi hitabın karşısında yer alanlar Kur’ân’ın ötekisi olarak konumlanmıştır. Dinin esasını oluşturan tevhit ve nübüvveti iman bağlamında kabul eden ve bu uğurda mücadele eden sahabe parantez içine alınırsa, nüzul döneminde hitabın karşısında yer alan, Hz. peygamberle fiilen mücadele eden *diğerleri* Mekkeli müşrikler, Medineli münafıklar ve Medineli ehli kitap olmak üzere üç gruptur. Nüzul dönemi sonunda Mekkeli müşrikler ve Medineli münafıklarla münasebet bitmiş, buna karşın Ehl-i kitapla olan ilişki hukuk zemininde devam etmiştir.

Taraflarla fiilen mücadelede, dinin kemale ermiş olması, Hz. Peygamber’in müjdeleyici ve uyarıcı olması vb. ilkeler inşa edilmiştir. Bu dönemde vahiy hayatın içinde bir olay ve hitap iken sonraki dönemlerde üzerinde tefakküh edilmesi gereken olguya, kitaba dönüşmüştür. Dolayısıyla bu iki farklı dönemde vahyin hayatla irtibatı, özne ile anlam arasındaki ilişki, tutumları yeniden kurgulamıştır. Bu bağlamda;

Müşriklere Mekke döneminde sabır ve tahammül söz konusuysen Medine döneminde savaşıma yoluna gidilmiştir. Mekkeli müşriklerle münasebette tedricilik söz konusudur. Mekke döneminde *îrâz* ayetleri denilen, onlardan yüz çevir, dediklerine sabret (Müzemmil suresi, 73/10; Taha suresi, 20/130), formundaki ayetlerin yerini Medine döneminde silahla mücadele almıştır. Bu bağlamda savaşlar şartların gereği olarak yapılmıştır. Mekkeli müşriklerin saldırmasıyla ve saldırgan tutumları nedeniyle Bedir, Uhud ve Hendek savaşları olmuştur. Bununla birlikte Hudeybiye antlaşmasına ihanetleri nedeniyle öldürülmeleri emredilmiştir.

Mekkeli müşriklere dair süreçte Tevbe suresinin 6. ayeti önemli bir kırılma noktası olmuştur. Ancak ayet yalnızca antlaşmayı bozan Mekkeli müşrikleri kapsamaktadır. Bunun dışındaki komşu müşrik kabilelerle münasebet devam etmiştir. İlgili ayetin devamı niteliğinde Tevbe suresi 7. ayette geçen muâhede, diğer müşrik kabilelerle mevcut sulh durumun korunmasını emretmektedir. Tüm savaşlar gereklilik kapsamında olaylar olsa da daha sonra fıkıh sistematığında *Kitabu'l-Cihat* bölümünde olgusal olarak savaş hukukunu esasların oluşturulmasında önemli bilgiler sunar. Çocuk, kadın, yaşlılar ve din adamları gibi masumların öldürülmemesi, ağaç ziraat ürünlerine zarar verilmemesi, antlaşma yapılan tarafa saldırılmaması bunlardan birkaçıdır.

Münafıklar, Hz. Peygamber tarafından -eğitim diliyle- söndürme yoluna gidilerek yok sayılmışlardır. Nifaka dair bireysel tutumlar yok sayılarak cezalandırılmamıştır. Ahzab suresi 12-20. ayetler arasında bildirildiği üzere, savaş gibi zor durumlarda Müslümanların sinir uçlarına dokunmuş olsalar da Hz. Peygamber onlara bir müeyyide uygulamamıştır. Hz. Peygamber özelinde onlara karşı dikkatli olunması emredilmişse de suç- ceza dengesinde bir müeyyidenin uygulandığıyla ilgili herhangi bir rivayet elimizde yoktur. İlgili tüm ayetler, onların hesabının kıyamet gününde görüleceği ve cezayı Allah'ın vereceği bildirmektedir. (Tevbe suresi, 9/43) Ancak *mescid-i dırar* örneğinde olduğu gibi toplumsal düzeni bozacak tutum ve eylemlere müdahale edilmiştir. Tebuk seferi dönüşünde nazil olan ayetle bu mescit Hz. Peygamber'in emriyle yıkılmıştır. (Tevbe suresi, 9/107)

Kur'ân'da ehl-i kitap olarak kastedilenler çoğunlukla Medine sosyolojisinin bir parçası olan Yahudilerdir. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde onlarla Medine antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmanın şartlarına göre hareket etmeyen Yahudiler, Hendek savaşı sırasında ihanet etmeleri nedeniyle bir kısmı öldürülmüş, kahir ekseriyeti şehirden sürülmüştür. Siyer kitaplarında

yer alan Hayber'in fethedilmesinden sonra erkeklerin tamamının öldürülmesi rivayetine Kur'an'ın üst tutumlarıyla uyuşmaması nedeniyle ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.

Klasik tefsir kaynaklarına bakıldığında nüzul dönemindeki müşrik, münafık ve Yahudilere yapılan tüm hitaplarda bir tahsise gidildiği görülecektir. Yani hitapta Mekkeli müşrik, Medineli münafık ve Medineli Yahudiler söz konusudur. Bunların örneği bir daha gelmeyecektir. Kur'an'ın sonraki muhatapları bu örneklerden elde edilen esaslar üzerinden *Kitabu's-Siyer* adı altında bir fıkıh inşa etmişlerdir.

Vahyin hinterlandının dışına çıkıldığında İslam dışı toplumlarla kurulan münasebette kuşatıcı, ortak yaşama kültürü inşa edilmeye çalışılmıştır. Dinin esasını oluşturan bu anlayış dinamik bir fıkıhın ortaya çıkmasına salık vermiştir. Bu esasların en önemlisi İslam'ın bir barış dini olduğudur. Özellikle Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal* kitabı bu anlayışın temsil ettiği bir eserdir. İslam tarihinde pratik örneklerle ifade etmek gerekirse, Gazneli Mahmut Hindistan alt kıtasına yaptığı seferlerde karşılaştığı Hinduları vergiye bağlamış ve geri dönmüştür. Yine İmam-ı Azam Kur'an'da geçen Sabiileri - tefsir açısından her ne kadar tanımı muğlak olsa da- tahrif olmuş bir dinin kalıntısı olduğu yönünde tanımlamada bulunmuştur. Sabiilerin cizyeye tabii olduklarıyla ilgili bir fetva vermiştir. Cizyeyi bu anlamda İslam'ın ötekini toplumsal bir taraf olarak tanımlaması şeklinde kabul etmek mümkündür. Bu verilerden çıkarılacak sonuç şudur, İslam'ın ötekiyle olan ilişkisini anlamak için vahyin nüzul döneminde salt ve tekil olarak olaylara bakmak yeterli değildir. Kur'an'ın ortaya koyduğu fiili mücadele ile ilkesel doğrular inşa etmiş ve fıkıh içerisinde bunları sistematize etmiştir. Nüzul döneminin daha ilk anından itibaren ayetlerin nüzulünde Mekki ve Medeni ayırdımı içinde şartlar olaylar şahıslar değişse de taraflarla sürdürülen münasebette Kur'an, masum insanların öldürülemeyeceği, suç-ceza dengesi, adalet ve merhametle muamele edilmesi gibi üst değerler vazetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Öteki, Münafık, Müşrik, Ehl-i kitap, Mekke ve Medine

The Concept of "The Others" in the Priod of the Revelation of the Quran (Description-Attitude-Law)

Abstract

In this article, the answer to the question of who is the other?, Which has been talked a lot on the grounds of political, international relations, politics and cultural history, has been tried to be answered in the founding text.

The Other are the ones who do not believe in the tawhid and prophet represented by the prophets and fight against the believers and the Prophet.

Quran, to the polytheists, which are the first of the parties we define as the other, have made evidence of language, culture and geography as well as rational evidence against their claims of the in the belief center. Madinah hypocrites are the second addressee of the Quran in the other context. Hypocrites were attempted to extinguish individual attitudes and were ignored. People of the book appear as the third addressee of the Qur'an. In the notice to the People of the Book, the stories of the common Qur'an and the agreed principles of belief were covered. When we look carefully at the relationship of the Qur'an with the other, it will be seen that it is acted with founding strategic reason, not just contradiction. The killing of an innocent person is like killing all people, privacy of private life is forbidden, public order is not disturbed etc. are the attitudes of the relationship with the other.

Summary

The definition, attitude and law-making related to the other is a problem that the Islamic mind was influenced in the sociological cultural and political contexts in the modern period. The solution to this problem is as existential as it is current. Because who is the other? The question is also, who are we? It is about the question. While identities are correctly defined in the pre-modern period, the answer to the same question in the modern period is problematic in many ways. For this reason, it is essential to look for answers in conceptual, factual and fiqh contexts in divine revelation. It is clear that the data to be obtained will have a specific value in the mind of Islam, which is difficult to speak in the face of modernity.

The period when the Qur'an was pronounced is the period that the revelation appeals to. Those who actually accept these principles in the context of faith are Sahabe and the others who actually fight the prophet are three groups. The polytheists of Makkah are the Medina hypocrites and the Jews of Medina. At the end of the nuzul period, the relationship with the Meccan polytheists and Madinah hypocrites ended, but the relationship with the People of the Book continued on the ground of law.

While the parties are actually struggling, the religion that constitutes the basis of the religion is completed, the prophet is herald and warning etc. principles were built. It is the period in which the Qur'an addresses directly to the parties during the nuzul period. In this period, while revelation is an event and appeal in life, it has turned into a book and a phenomenon in the following periods. Therefore, the relationship between the subject and the revelation with life trying to understand in these two different periods has changed the attitudes. It is this difference that is overlooked in modern times. A shallow causal relationship has been established between the events of the revelation period and the event in which it lived, and the phenomenon-event relationship has not been established.

While there was patience and tolerance with the polytheists during the Makkah period, a war was fought during the Medina period.

In the Makkah period, the verses in the form of turn away from them, be patient with what they say were replaced by an armed struggle in the Medina period. In this context, The battles of Badr, Uhud and Hendek took place due to the attack of Mecca's polytheists or their aggressive attitudes. However, they were ordered to be killed because they broke the Hudaybiye agreements.

The hypocrites were ignored by the Prophet by means of extinguishing - in the language of education. Individual attitudes are not punished by ignoring them. Although they touched the nerve endings of the Muslims, the Prophet did not apply any sanctions despite the difficulties they caused in difficult situations such as war. All of the relevant verses state that their account will be seen on the Day of Judgment and that the punishments will be given by Allah. However, as in the example of mesid-i drar, interventions and attitudes that would disturb the social order were intervened. Upon returning to Tabuk, this mosque was demolished with the order of the Prophet.

The owners of Madina holy books are Jews who are part of the sociology of Madinah. When the Prophet came to Medina, he signed the Medina agreement with them. Some Jews who did not act according to the conditions of this treaty were killed and many of them were driven from the city before the Battle of Hendek and because of their betrayal. After the conquest of Khaber, which is in the books of Siyer, it is necessary to approach cautiously with the narration of the killing of all of his men because he does not match the superior attitudes of the Qur'an.

Looking at the classical tafsir sources, it will be seen that there is an allocation in all appeals when polytheists, hypocrites and Jews started. When the revelation is out of the hinterland, it is tried to build a culture of common life in the relationship with non-Islamic societies. Given the practical example in the history of Islam, Gazneli Mahmut taxed the Hindus he encountered during his trips to the Indian subcontinent, and returned. Again, the Imam-i Azam made a definition of being a ruined religion residue regarding the situation of the Sabiîn people mentioned in the Quran. He gave a fatwa that Sabi people were subject to the jizya.

It is possible to accept the commission by Islam as the social accreditation of the other. The conclusion to be drawn from these data is that the events in the actual struggle are not sufficient to understand the relationship of Islam with the other. In the relationship with the parties during the Nuzul period, the Quran revealed superior values such as innocent people cannot be killed, crime-punishment balance, treatment with justice and mercy.

Keywords: Quran, Other, Hypocritical, Polytheists, People of the Book, Makkah and Medina

Giriş

Vahiy, nazil olduğu dönemde hayatın içinde olayların bir parçasıdır. Bu olayların içerisinde iman edenler asıl olmayı ifade etmekle birlikte iman etmeyenler diğerleri konumundadır. Bu süreçte taraflar arasındaki sınırları kalın çizgilerle çizmek yalın ve basit bir iştir. Vahiy hayatın içinde olaylar olarak yaşayan sahabe ve sonrası dinin kurumsal olduğu geleneksel dönemine nazaran medeniyete dair birçok kazanımların kaybedildiği modern dönemde bu yalınlığa ulaşmak sanıldığından daha zor bir hal almıştır.

Kur’ân, iman etmeyenlere doğrudan hitap ettiği gibi dolaylı olarak da onların sözlerini ve tutumlarını konu edinmiştir. İlk muhataplarının kim olduklarıyla ilgili ortaya çıkan öteki ayırımında temel kriter nedir? sorusu, sonraki dönemler için bir arada yaşama tecrübesinde kimlikleri belirlemenin esaslarını oluşturmuştur. Nazil olduğu dönemdeki hayata müdahale eden Kur’ân’ın ötekiyle ilgili tutumuna dair bir neticeye ulaşmak, kurucu metnin özelliklerini ve bu özelliklerin daha sonraki döneme uyarlanmasındaki nasıllığı belirlemekle mümkün olacaktır.

İşbu makale Mekkeli müşriklerle mücadelenin Mekke’nin fethedilmesiyle fiilen bitip Hz. peygamber sonrasında savaş hukukunu oluşturma imkânı veren cihat olgusuna/anlayışına evrildiğini; diğer taraftan Medineli münafıklarla ilişkide birkaç toplumsal olayı istisna sayarsak bireysel olarak - eğitim psikolojisindeki karşılığıyla- söndürüldüğünü; ehl-i kitapla olan ilişkide asgari müştereklere atıfta bulunarak bir hukuk oluşturma yoluna gidildiğini ortaya koymaktadır. Kur’ân’ın ötekiyle ilgili olan münasebetini doğru anlamak için çalışmada süreç-sonuç, hitap, nesih ve kamu düzeni, gerekler-esaslar gibi odak kavramlar kullanılmıştır.

Öteki “other” Batı kurucu aklın ürettiği, içerisinde negatifliği barındıran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Temel parametre etnik olarak beyaz adam, dini olarak Hristiyanlık ve coğrafi olarak Avrupa kıtasıdır. Bunların dışındakiler ötekidir. “Other” olanı konuşmak bugünün zihin kodlarında sömürü tecrübesini de konuşmak demektir. Müslümanlar nazarında *öteki* kavramsal olarak biraz daha eşitliği çağrıştıran *diğerleri* kavramıyla eş değer olarak düşünülebilir. Öteki kavramı, bu makalede günümüz dünyasında aktüel bir değeri olması hasebiyle kullanılmıştır.

Müslümanlar için öteki olmak modern dönemlerin bir sorunudur. Kadim dönemde bununla karşılaşılmamıştır. Roller değişmiş, bir zamanlar kurucu aklın bânisi Müslümanlar, yeni dönemde öteki muamelesi görmüştür. Çünkü son 150 yılda güç ve gücün kullanımı bağlamında dünyanın eksenini değiştirmiştir. Kadim medeniyetler üzerine kurulu İslam medeniyeti resesif duruma düşmüş, coğrafyasının dışında yeni bir güç birikmesi yaşanmış ve paradigma değişmiştir. Bu anlamda öteki kimdir? sorusunu yeniden sormak kendisinin kim olduğunu sormak demektir. Öteki denilen değer ve anlam

dünyası farklı olana karşı tutum esasen “biz” kimiz sorusuna verdiğimiz cevaptır. Kur’ân’da yani kurucu metinde öteki var mıdır? Bu sorunun cevabı evet ise kimdir? Hitabında onları neye çağırmıştır? sorularını sormak bugün yaşayan Müslümanlar için son derece önemlidir. Bir arada yaşamaya salık veren, paradigmamızı inşa eden ilahi metin ne söylemektedir? İlk dönem vahyin nüzul sürecindeki soruların cevapları bu makalede aranmıştır. İlahi metnin hitap döneminde Mekkeli müşrikler, Medineli münafıklar ve Medineli Yahudilerle öteki kavramı arasında bir eşleşmeye gidilmiştir.

Tüm muhatapları hakkında konuşmak esasen Kur’ân’ın üslubu, tarihi, dili, olgusal olarak cihadı, kavramsal olarak ehl-i kitap, müşrik, münafıkı, elhasıl Kur’ân’ın her şeyini konuşmak demektir. Çok boyutlu bir çalışmada kaynak olarak oldukça geniş bir literatürü taramak ve anlamlı bir bütün oluşturmak bu işin zorlukları arasındadır. “Öteki” ile ilgili aktüel boyutu tartışmak bir makalenin format ve sınırlarının çok ötesinde bir durumdur. Makale denilen yazım türü sınırlı bir sahada derinlemesine bir konuyu tartışmak, atmosfer oluşturmak ve sonuca ulaşmak sürecini içermektedir. Üzerinde çalışılan bu makale konuyla ilgili birbirinin mütemmimi olan konuların birinci ve kuşatıcı halkasıdır. Mezkur taraflar ilerleyen dönemde detaylandırılacaktır. Bu yönüyle panoramik bir bakış açısıyla Kur’ân’ın muhataplarını konuşmak makalenin sınırlılığını ifade etmektedir. Bu çalışma derinlemesine bir detayı işlemekten ziyade yatay olarak geniş bir sahanın sınırını çizmeye matuf olarak yapılmıştır. Resmin bütünü görmek açısından buna da ihtiyaç vardır. Çünkü bir değer ifade etmek, geneli konuşmak veya genelleme yapmak gibi bir zorunluluğu içermektedir.

Kur’ân’ın “Öteki” Tanımı, Tutumu ve Hukukuna Dair Panoramik Bakış

Kur’ân’ın nüzul sürecinde ötekiyle olan münasebet hayatın içindeki karşılaşmalarla ve ilkesel esasların ortaya konulması şeklinde olmuştur. Bu süreçte Hz. Adem’den başlamak üzere tüm peygamberlerde olan tevhit ve nübüvvet olmak üzere iki esas üzerine değer ve anlamı inşa etmiştir. Kur’ân İslam’ın dini sabitleri ve dinamik bir fıkıh aklını kurmuştur. Öteki olarak tanımlanan taraflar dinin sabitlerine karşı olanlardır. İslam hakır (Maide suresi, 5/48) tamamlanmıştır; kemale ulaşmış (Maide suresi 5/3), tevhit dinidir; (İhlas suresi, 112/1-5) peygamberi uyarıcı, müjdeleyici, yol gösteren, en iyi örnek (Ahzab suresi, 33/45-46) ve müminleri çok düşünen (Tevbe suresi, 9/128) peygamberlerin sonuncusudur. (Ahzab suresi, 33/40) Vahyin ilk nazil olduğu dönem itibarıyla bu esaslara karşı çıkanlar, kabul etmeyenler olmuştur. Bunlar her kimse Kur’ân’ın nüzulünde ötekisi konumuna düşmüşlerdir. Bu bağlamda 23 yıllık vahyin nüzul sürecinde Kur’ân’ın getirdiği ilkeleri kabul edenler sahabe; etmeyenler Mekkeli müşrikler, Medineli münafıklar ve Medine toplumunun/sosyolojisinin bir parçası olan Yahudilerdir. Nüzul sürecinde ilkesel ve fiilen karşıtı olanlarla

mücadele edilmiştir. Kurân'ın sözle mücadelesi ve ilkeleri ortaya koymasında öteki yine kendi içerisinde ifade edilmiştir. Fiili durumla ilgili tanımlayıcı olan ifadeler daha sonra oluşan tanımlamada *Milel ve Nihal* kitaplarında, hukuk oluşturmada fıkıh sistematüğinde *Kitabu's-Siyer* ve *Kitabu'l-Cihad* bölümünde karşılık bulmuştur. Bunlarla yapılan münasebetin/mücadelenin kronolojisine bakıldığında -özellikle cihat bağlamında müşriklerle mücadelede- tedricilik olduğu görülecektir. Tedriciliği, vahyin nazil olma süreci ve hedef kitlenin dönüşümüyle eşzamanlılık olarak tanımlamak mümkündür. Tedricilik zamanın değişmesiyle olay-şart, tutum-teklif eşitlenmesi anlamına geldiği şeklinde de ifadelendirilebilir. Birden değil yavaş yavaş dönüştürme, vahyin kültürüne alıştıran vahyin nazil olmasıdır.

Hitabullah olarak isimlendirebileceğimiz ilk dönem, muhataba sözle müdahale eden, vahyin hayatla eşgüdümlü yürüdüğü, durum değerlendirmesinin vahiy ile yapıldığı bir dönem iken; sonraki dönemde Kitabullah olarak isimlendirebileceğimiz metne dönüşmüş ve olgusal bir hale karşılık gelmiştir. Nihayetinde Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte inşa edilen hayat ile vahyin doğrudan münasebeti kopmuştur. Dolayısıyla vahiy Hz. Peygamber döneminde hayatın içinde bir olay iken, sonrasında üzerinde çalışılmaya ve rafine edilmeye râci bir olguya dönüşmüştür. (Görgün, 2014, s. 69) -Sebeb-i nüzûl rivayetleri çerçevesinde- fiili duruma müdahale eden ve öncelikle birinci dereceden muhataplarının ihtiyaçlarına çözüm üreten iken, daha sonra -sebeb-i nüzûl/tarihi arka planı olmayan ayetlerle birlikte- ilkesel doğruların sonuç olarak elde edildiğidir. Fiili olarak/de facto sorunları çözen Hz. Peygamber merkezinde sahabenin sorularına cevap veren, bilmediklerini beyan eden vahiy, hayatın akışında olayların içinde iken sonraki dönemde mebd'e kural ve çerçevenin oluşturulduğu bir olguya de jure/ teşriin kaynağı bir kitaba dönüşmüştür. İlk dönem Kur'an'ın tanımladığı ötekiyle olan ilişkilerde sosyo-politik, sosyo-kültürel, sosyo-teolojik gereklere uygun muamelede bulunduğu gibi bir esas bütünü de oluşturmuştur.

Gerekler ve esaslar tarihlendirme açısından vahyin nüzûl sürecinde tedricilik olarak karşılık görmekte iken, fıkıh oluşturma açısından nesih kelimesine karşılık gelmektedir. Gerek ve esaslar anlamlı bir bütünlük arz etmektedir. Nesih, ahkam ayetleri bağlamında gereklerin esaslara dönüşme sürecidir. Gerekler süreç, esaslar sonuçtur. Ötekiyle olan ilişkide vahyin nüzûlünün sürecinde nesih nazariyesiyle Ehl-i kitap hariç diğer kesimlerle ilişki kesilmişken ehli kitapla bir taraf olarak bir arada yaşamaklığın zemini oluşturulmuştur.

Mekke döneminde “*Müşriklerden yüz çevir* (Hicr suresi, 15/94), *onlardan yüz çevir* (Secde suresi, 32/30), *eğer yüz çevirirlerse seni onlara zorlayıcı olarak göndermedik*, (Şura suresi, 42/48) *senden önceki peygamberlerin sabrettiği gibi sen de sabret, onlar hakkında acele etme!* (Nahl suresi, 38/17” formundaki ayetler

gerekenler iken, Medine dönemi sonunda “bundan sonra bir daha Mekkeli Müşrikler bu topraklara giremeyecek” formundaki ayetler esasları oluşturmuştur.

Bir başka öteki olan Medineli Münafıklarla ilgili yaklaşık 180 ayet incelendiğinde gerekler dair hiç ayet bulunmazken, ilgili ayetlerin tamamı esaslara dairdir. Bu yönüyle münafıklarla ilgili ayetlerde herhangi bir nesih söz konusu değildir. Münafıklarla ilgili fiilen hukuki bir münasebet bulunmaması yine nesih nazariyesinin işletilmemesi sebebidir.

Medine'nin sosyolojik bir parçası olan Ehl-i kitapla/Yahudilerle münasebet ilk olarak Medine antlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Antlaşma 47 maddeden müteşekkil olup, bunların 1-23. maddeleri Hz. Peygamber ve Müslümanlarla ilgili; 24-47. maddeleri Medine'de yaşayan Yahudilerle ilgilidir. (Güneş, 2005, s. 245) Medine sözleşmesinin bir tarafı iken Medine'de Yahudilere verilen sürgün ve ölüm cezaları antlaşmaya ihanet etmeleri nedeniyle olmuştur. Antlaşmanın 42. maddesinde bir anlaşmazlık durumunda hakem olarak Allah'ın rasülü olacaktır. ifadesi bulunmaktadır. (Yaman, 2004, s. 515) İlgili madde gereği olarak Mekkeli müşriklerle savaş dönemlerindeki iş birlikleri neticesinde Medine'den sürülmüşlerdir.

İslam'ın kurumsallaşması veya toplumsal hayatta daha görünür hale gelmesi, Medine Sözleşmesiyle başladığı kabul edilirse Yahudilerle gereklerden daha ziyade esaslar çerçevesinde ilişkilerin yürütüldüğü söylenebilir. Dolayısıyla cihat konusunda iddia edildiği gibi Mekke dönemindeki ötekiyle/Mekkeli müşrikle ilgili tutumun Medine döneminde değişmesi gibi bir durum Yahudilerle olan ilişkide yoktur. Kur'an'ın münasebet kurduğu Yahudilerle ilgili hükümlerde nâsîh mensuh türünden bir ayet bulabilmek mümkün değildir.

Ötekiyle olan ilişkisinde sebep-i nüzul rivayetleri ilahi metni sınırlandıran değil, hakları belirleyen resmin bütününe ne yapılacağını gösteren verilerdir. Nazil olduğu andan başlayarak son ayetinin nazil olmasına kadar sürecin bitmesi veya vahyin kesilmesi olarak değil, anlamın kaynağı olarak devam ettiğini bilmek elzemdir.

Esasen şirk ve nifakın hukuki bir karşılığı yoktur. Bu iki alan/kavram Kuran'da imanın iki farklı olumsuz karşılığıdır. Şirk ve nifak bir iman ve ahlak sorunudur. Normlar açısından bu iki tipoloji toplumsal düzeni bozarak kaosa sebep olduklarında müeyyideler uygulanmıştır. Müslümanların siyasi otoritesi altındaki kişinin din, mal, can, ırz ve aklına zarar verecek şekle dönüşmüşse ortadan kaldırılması gibi zorunluluk gündeme gelmektedir.

Münafıklarla münasebette uhrevi uyarılarla birlikte ahlaki tutarlılık ve buna karşı alınan tavır yine toplumsal kaosa götürmediği sürece bireysel tutumların söndürülme/yok sayılma yoluna gidilmiştir. Ancak bu strateji kapsamında Tevbe suresi 73. ayetinde Hz. Peygamber'in onlara sert

davranması istenmiştir. İlgili ayetin tefsirine bakıldığında İbn-i Abbas ve İbn-i Mesut'tan rivayetle kafilere sert davranmak silahla, münafıklara sınırlarını bildirmek dille olacağı belirtilmektedir. Yine Hasan el-Basrî'den gelen nüzul ortamı rivayetinde Hz. Peygamber'in onlara karşı tutumu anlatılmaktadır. Allah, Müslümanlara kendileriyle savaşanları destekleyenlerle savaşmalarını emretmiştir. Sahabe bu emri uygulamaya koyacakları sırada münafıklar, Müslüman olduklarını beyan etmişlerdir. Allah ve Peygamberi kalplerini itikatlarını en iyi bilen oldukları haliyle beyanları üzerine onları bırakmıştır. (et-Taberî, 2000, XIV/360)

Kur'an'da Öteki Olarak Tanımlanan Muhataplar:

a. Mekkeli Müşrikler

Müşrikler Mekkî sure/ayetlerde {يا ايها الناس} hitap formuyla başlayan ayetlerin muhatapları ve iman esaslarının karşıtıdır. Kur'an bu gruptakilere Mekke şartlarında iman etmeleri için yine kendi kavram ve anlam dünyalarından birçok istidlalde bulunmuştur.

Kur'an'ın kullandığı kavramlar, müşriklerin inanç dünyalarındaki problematik kavramlardır. Rab kavramının Mekkî surelerde çokça kullanılmış olması tevhidin uluhiyetiyle ilgili bir sorundan daha ziyade rububiyetiyle ilgili bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan-insan, insan-toplum ile olan ortak paydalarda Allah'ın kural koyuculuğunun kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Mekke döneminde nüzulün 6. yılına kadar Rab kavramının Allah lafzına göre çok kullanılması Mekkeli müşriklerin inanç dünyalarındaki probleme gönderme yapmak içindir. Medine döneminde Rab lafzı yerine Allah lafzı ayetlerde geçiyor olması yine tedrici bir inanç eğitiminin yansımasıdır. (Aydın, 2017, s. 78-79)

Müşriklere hitapta; ahirete, kıyamete, yeniden dirilmeye dair birçok istidlallerde bulunulmuştur. Çünkü bu tipolojide ahirete iman/büyük hesap günü gibi kavramların içtimai iktisadi, beşerî münasebetlerde ahlaki ve vicdani bir karşılığı yoktur. Bir değer olarak ahiret inancı, putperestlerde yok sayılmış ve bir davranış biçimi ve tutum olarak şirk sosyolojisinde birçok yansımaları bulunmaktadır. Belki de hicret Hz. Peygamber'in önünde değiştirilemez bir toplum bulunması sebebiyle gerçekleşmiştir. Bu, Mekke toplumu özelinde şirkin oluşturduğu değişmez, insan toplum eşya yansımalarından uzaklaşmak Medine'de mevcut şartları yeniden oluşturmak ve yeni bir sosyoloji inşa etmek, demektir. İman, ahlak ve toplumsal meselelerde -cahiliye çatı kavramı altında- adaletsizlik/ahlaksızlık o kadar yayılmıştır ki, Hz. Peygamber'in değişimi başlatabileceği başka bir topluma geçmekten başka çaresi kalmamıştır. Medine'ye dinin toplumsal bir iradeyle yaşanması sürecini başlatmak için hicreti gerçekleştirmiştir.

Hicret gibi önemli bir kırılma Müşriklere karşı yeni bir tanımlama ve -bunun tabii gereği olarak- tutum belirleme gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Yukarıda genel olarak evsafı sıralanan Mekkeli müşriklere karşı Kur'an kendi inananlarına ilk dönem itibarıyla sabrı, tahammülü, yüz çevirmeyi istediği *gerekler* dönemi bitmiştir. Önceki dönem -nesih teorisiyle karşılık bulan- Kur'an'ın sosyo-politik ortama bağlı olarak inananlarını korumasına karşılık gelir. Müşriklerle mücadele etme gücüne ulaşan sahabe daha sonra onlara karşı durabilme imkânı bulmuştur. Müşriklerle ilerleyen dönemde şartların gerektirdiği ve müsaade ettiği ölçüde bu hale uygun olarak savaşılmış veya kısmî zamanlı olarak barış yoluna gidilmiştir.

Nüzûl döneminde yalın anlamıyla *cihat* konusunda ötekiyle mücadeleyi içeren ayetlere bakıldığında fiili olarak ortaya çıkan şartlara göre bir tavır almayı/tutumu içerdiği görülecektir. Mekkeli müşriklerle yapılan savaşlar fiilen karşılaşılan sorunların sürüklediği bir süreçtir. (bkz. Karadâvî, 2009, s. 361) Mekkeli müşriklerin yaptıkları savaş fiilen gerektirmeseydi belki savaş olmayacaktı. Savaşla ilgili gelen ayetler her ne kadar muhatapları, olayları açısından sınırlı olması hasebiyle sürece dair olsa da savaş hukukunun esaslarını oluşturmada önemli fırsatlar sunmuştur.

Bir anlamda şartların gerektirmesiyle Bedir, Uhud, Hendek savaşları olmuştur. Ancak birçok savaşta Müslümanlarla diğer müşrik kabileler arasında ticari faaliyetler devam etmiştir. Komşu müşrik kabilelerle ticareti, ötekiyle olan ilişki içerisinde değerlendirmek gerekir. Müşriklerin Hudeybiye antlaşmasıyla -sulh yapılan dönemden iki sene sonra- antlaşmayı bozması üzerine onlara dört ay gibi bir süre verilmiş ve sonrasında bir taraf olarak anlaşmayı bozan Mekkeli müşriklerin öldürülmeleri bildirilmiştir. Konuyla ilgili Tevbe suresi 6. ayet incelendiğinde Mekkeli müşriklerin dışında kalan bir taraf/ karşı güç olmayan müşriklerle savaşa yoluna gidilmemiştir, sonucu çıkmaktadır. Ayetin muhatabı açısından bir tahsis olduğu görülecektir. Elmalılı Hamdi Yazır da kavramın bir anlamda semantik tahlilini yaparken bu sonuca ulaşmaktadır. Surenin başında geçen *Beraat* kelimesi, diplomasi edebiyatında yapılan antlaşmanın/muahedenin bozulmasına karşılık sert bir uyarıdır. Eğer antlaşma yoksa ultiatom da yoktur. (Yazır, 1983, s. 2447) Bu ayette müşrik olsalar bile Müslümanlardan sığınma talebinde bulunanlara eman verilmesi gerektiği emredilmektedir. Yine sonraki ayette üst ahlaki bir tutum olarak, antlaşma yapıldığı halde bunu bozmayan civar müşrik kabilelerle muahedenin devam etmesi emredilmektedir. (Yazır, 1983, s. 2450)

Salt şirk retoriği üzerinden bir tutum sergilenmediğinin diğer ispatı Kabe'nin anahtarının ricası üzerine kendisine verilen Hz. Abbas'tan alınarak Nisa suresi, 58. ayet doğrultusunda henüz Müslüman olmamış/müşrik Osman b. Talha'ya geri verilmesidir. (el-Vâhidî, 1415, I/270; İbn-i Adil, 1998, VI/433) "*Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*"

(Nisa suresi, 4/58) Bu ayet incelendiğinde liyakat ve işi bilene verme gibi bir başka üst değere ulaşmak mümkündür.

Vahyin diğer taraf olarak temsil ettiği Mekkeli müşrik fenomeni Mekke'nin fethiyle ortadan kalkmıştır. Esasen İslam tarihindeki bu olay bir dönemin sona erdiğini göstermektedir. İslam'ın kendi doğal sınırları içinde çevre kabileler Müslüman olunca müşriklerle olan ilişki de tabii olarak kesin bir şekilde bitmiştir. Müslümanların mahrem sahası olan Mekke'ye - müşriklerin/ İslam'dan öncesi haccetmeleri kastedilerek- hicretin 9. senesinden sonra girmeleri yasaklanmıştır. *“Ey iman edenler! Allah'a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibarettir. Artık bu yıllarından sonra, Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız, Allah dilerse lütfuyla sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”* (Tevbe suresi, 9/28) Bu ayetle hac merkezi olan Mekke'ye müşriklerin girmeleri yasaklanmış ve Müslümanların mahrem yeri olduğu bildirilmiştir. Müşrikler ile devam eden ilişki sürdürülmemiş, dolayısıyla da bir taraf olarak münasebet tamamlanmıştır. Kanaatimize göre bu ayet İ'râz ayetlerini bitiren bir ayettir.

Vahyin nüzûl süreciyle ilgili olan boyut ki burada kıtal ayetlerinde tedricilik söz konusudur. Sosyo-politik, güç dengeleri, savaşacak iktidarın oluşması gibi unsurlar da göz ardı edilmemelidir. Fıkıh sistematığında ilkesel doğruların çıkartıldığı sonuçlar açısından bakıldığında savaş ayetleri silahlı mücadeledeki ilkeleri ortaya koyar. Kıtal ayetlerindeki tedricilik Mekke'de putperest ötekiyle olan mücadeleyle başlayıp, (Taha suresi, 20/130; Sâd suresi, 38/17; Ahkaf suresi, 46/35; Kâf suresi 50/39; Kalem suresi, 68/48; Müzzemmil suresi 73/10; İnsan suresi 76/24) Medine'deki savunma daha sonra silahlı mücadeleyi içine alan iki dönemli bir süreçtir. (Hac suresi, 22/39; Bakara suresi, 2/191-216; Tevbe suresi, 9/5) Süreçten sonra gelindiğinde öteki zemininde mücadele verilen Mekkeli müşrik, karşı taraf olması hasebiyle düşman olarak tanımlanmaktadır. Vahyin sürecinde Mekkeli müşrik fenomeni ortadan kalkmış, dolayısıyla inanç üzerinden verildiği iddia edilen mücadele de bitmiştir. Vahiy süreci bittikten sonra yapılan savaşları meydana getiren sebepler arasında salt olarak şirk retoriğini görmemek gerekir. Hz. Peygamber sonrası yapılan İslam tarihindeki tüm savaşların bu çerçevede ordular arasında yapıldığını söylemek mümkündür. Bu savaşların hepsinde İ'lâ-yi kelimetullah vardır. Bu düstur savaşıma dair bir ahlak oluşturma ifadesidir.

Müşrik tanımlaması modern dönemlerde ortaya çıkan bir öteki retoriğidir. Müşriklere karşı tutum Hz. Resul döneminde “öteki” olarak görüldüğü halde yaşadığımız modern dönemde ideolojik boyutta aynı tutuma karşılık gelmemektedir. Kendi dini habitatında yaşayanları ‘ben’ olarak tanımlayıp, böyle olmayanı ‘öteki’ olarak tanımlaması anakronik/zaman şaşkınlığı türünden bir yanıltır. Buradaki ötekileştirme şirk retoriği üzerinden yapılmıştır. Kendi coğrafyasında siyasi iktidarını kaybetmiş Müslümanlar

pejoratif tanımlamaya dayanarak -veya arkasına sığınarak- masumları öldürme yolunu açarak İslam adı altında gerçekleştirilen terörünü beslemektedirler. Böyle bir gerekçenin varlığı ve dahi kabulü Hz. Peygamber döneminde mevzu-bahis olmamıştır. Ancak pratik bir örnek olarak, Gaznelilerin Hindistan alt kıtasında Ganj nehrine kadar geldiklerinde karşılaştıkları birçok inanç sahiplerini şirkle suçlayıp öldürmek yerine onları vergilendirme yoluna gitmişlerdir. Bu konuyla ilgili M. Hanefi Palabıyık'ın *Gaznelilerin Hindistan Seferi* makalesinde, konuyla ilgili iddialarımıza mutabık tarihi bilgiler yer almaktadır. Özetle Gazneli Mahmut Hint Kıtasına cihat olarak 17 sefer düzenlemiştir. Bu seferlerinde Müslüman olmayan topraklarda kendisiyle savaşıyor orduları yenmiş ve dönüşünde o bölgelere hocalar bırakıp mescitler inşa ettirmiştir. (Palabıyık, 2007, s.139-152.)

Vergi alınmasındaki/cizyenin temel motivasyon /zihinsel arka planı ötekiyle olan ilişkide üretilen fıkıhın dini anlamda putperestlerin bir taraf olarak muhatap alınmasıdır. (Karadâvî, 2009, s.832)

Elimizdeki ortodoksiyi temsil eden *Milel ve Nihal* kitapları Budizm, Brahmanizm gibi birçok dini tanımlarken İslam'ın zıdd-ı baidinden çok zıdd-ı garibi olarak görme temayülündedir. Mutlak şirk retoriği üzerinden öldürmek değil, hukuki bir taraf olarak yaşatmak gibi bir üst değer vardır. (Şehristânî, 2015, s. 792, s. 802)

Vahyin hinterlandının dışına çıkıldığında muhatapı fıkıh aklı onu içine almış ve bir öteki olmak itibarıyla cizye vergisiyle tüzel kişiliğini akredite etmiştir. İmam-ı Azam Sâbiîleri, Yahudilik Hristiyanlık arası Zebur okuyanlar olup daha sonra tahrif olmuş bir ehl-i kitap kalıntısı olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda her ne kadar kavramsal düzeyde ve kimlikleri itibarıyla üzerinde tartışmalar olsa da Sâbiîlerden -İslam'ın diğer inanç topluluklarını kendi içinde birlikte yaşama akreditasyonu olan- cizyenin alınacağına hükmetmiştir. (el-Kurtubî, 1964, I/435) Kuzey Irak'ta bu toplulukla ilk defa karşılaşıldığında İslam orduları komutanı Ziyad b. Ebih bunların kim olduğunu sorduğunda Hz. Ömer onların Ehl-i Kitap olduklarını bildirmiştir. (Karadaş, 2013, s. 4) Dolayısıyla Kur'ân'ın nüzûl dönemi bittikten sonra oluşan esasların bir fıkıh aklı oluşturduğu ve bu zemininde münasebet kurulduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Vahyin kurumsal döneminde oluşan fıkhıta Kur'ân'ın müşriklere yaptığı tüm hitaplar Arap yarımadasındaki putperestlere mahsus bir hitap olarak kabul edilmiştir. (Karadâvî, 2009, s. 394) Hz. Peygamberden sonraki silahlı mücadelesi tanımlama ve stratejik olarak salt şirk retoriği üzerinden orantısız ve dengesiz güç kullanımı ve mutlak reddediş şeklinde olmamıştır.

b. Medineli Ehl-i Kitap

Medine'ye hicretten sonra Hz. Peygamber'in karşılaştığı ve dolayısıyla vahyin muhatapı olan öteki Ehl-i kitaptır. Daha doğrudan Medine

sosyolojisinin bir kesimi olduklarından dolayı Yahudilerdir. “Sana hakkında soruyorlar, De ki,” formundaki sorular akli ve tarihi burhanlarla verilen cevaplar ötekiyle olan ilişkinin bir yönünü oluşturur. Ashab-ı Kehf (Kehf suresi, 18/9.-26.), Zülkarneyn (Kehf suresi, 18/83.-89), ruh (İsra suresi, 17/85.) vb. kadim kitap kültüründe bilinen konular hakkında Hz. Peygamber’e sorular sormuşlardır. Arap yarımadasında ellerinde kadim kitapların bilgisi olan Yahudiler Hz. Peygamber’i sınamaya çalışmışlardır. Bir taraf olarak Kur’ân’ın Medineli Yahudilere karşı en dikkat çeken tutumu kadim kitabi kültürlerinde bulunan bilgileri vahyin haber verdiği gaybi bilgi olarak karşılıklarına çıkarmasıdır. Eski metinlerdeki bilgilerle kendilerinden başka kimsede olmayan gaybi konular hakkında bilgi vermek nübüvvetin gereği ve ispatı olmuştur.

İsra sure 85. ayetinin nüzul sebebine bakıldığında bir grup Yahudi Hz. Peygamber’in yanına gelerek ruhu sormuşlardır.

“Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: “Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.” (İsra suresi, 17/85)

Mekkeli müşrikler Yahudilere gelerek onlara bazı bilgiler vermelerini ve Hz. Peygamber’i küçük düşürmek istediklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Yahudiler Ruh ve Zülkarneyn hakkında soru sormalarını söylemiştir. Eğer ilkinde susar ikincisinde konuşursa peygamber olduğu tescil edilmiş olacaktır. Hz. peygamber, Tevrat’ta da hakkında çok az bilgi olan ruhla ilgili hiçbir şey söylememiş, (Taberî, 2000, XVII/542) Zülkarneyn hakkında oradakilere konuşmuş olmasıyla nübüvveti teyit edilmiştir. (Yazır, 1983, s. 1398; er-Razî, 1420, XXI/391)

Bir dinin mensubu olarak yaptıkları yanlışları ilkesel düzeyde çoğunlukla Kasas’ı-Kur’ân içerisinde bildirilmiştir. Tüm taraflarda olduğu gibi Yahudiler için de durumu şu şekilde formülize etmek mümkündür: Bir taraf olarak Medineli Yahudilerle olan mücadele fiili/politik bir zeminde yürürken, dinsel bir savurulmayla mücadele ilkesel/apolitik zeminde devam etmiştir.

Kur’ân’a konu olan Hendek savaşından sonra Medine sözleşmesine ihanet etmelerinden dolayı Kurayzaoğulları muhasara altına alınmış ve 25 gün süren kuşatmanın sonunda kaleleri fethedilmiştir. Haklarındaki hükmü Hz. peygamber onları çok iyi tanıyan Sa’d b. Muâz’a bırakmıştır.

“Allah, kitap ehlinden olup müşriklere yardım edenleri kalelerinden indirdi ve kalplerine büyük bir korku saldı. Siz onların bir kısmını öldürüyor, bir kısmını da esir ediyordunuz.” (Ahzab suresi, 33/26)

Bu ayetle birlikte düşünüldüğünde Medineli Yahudileri sürgün etmek ve öldürmek fiili bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Savaş şartlarının gereği olarak ihanet etmelerine karşılık (ihanet eden) erkekler öldürülmüş, malları ise Müslümanlar arasında taksim edilmiştir. (İbn-i İshâk, 1955, II/241) Ancak

burada İbn-i İshak'tan gelen öldürülenlerle ilgili verilen, 600, 900 gibi abartılı rakamlara ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü ayette geçen ferikan {فَرِيقًا} kelimesi fiilin/amelinin önüne geçmiştir ve ayette bir hasır/ihtisas söz konusudur. Bu durumda anlam, yalnızca bir kısmını öldürüyordunuz, anlamı çıkmaktadır. Ayrıca Kurân'ın temel ilkelerinden olan herkes kendi suçunun cezasını çeker (suçun şahsiliği) (Enam suresi, 6/164; Fâtır suresi, 35/18) ilkeleriyle örtüşmemektedir. Süreçte gerçekleşen bu uygulama eğer vaki olsaydı, bir esas olarak sonraki dönemlerde fıkıh sistematığında yer alması gerekirdi. (Arafat, 2004, s. 142) Ancak tam bunun tersi masumların öldürülmesiyle ilgili çok güçlü cezalar olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Bu rivayetin Yahudi diasporası edebiyatının üretimi olma ihtimali söz konusu olma ihtimali ağırlık kazanmaktadır. Kanaatimize göre sadece Müslümanlara ihanet eden Ka'b b. Esed, Huyeyy b. Ahtab gibi isimler öldürülmüşlerdir. Haşir suresine konu olan Nadiroğulları'nın sürgün edilmeleri yine Medine Sözleşmesinin bir tarafı olanların mevcut anlaşmanın şartlarına uymamaları sebebiyledir. Müslümanlar Bedir Savaşı'nı kazandığında Hz. Peygamberi teyit etmişler ancak Uhud savaşını kaybettiklerinde, Hz. Peygamberi yalanlamışlardır. Uhud sonrasında Mekke'ye giderek Ebu Süfyan'la anlaşma imzalamışlardır. Bu ihanetlerini öğrenen Hz. Peygamber onlardan şehri terk etmeleri için 10 gün mühlet vermiştir. Medine'den sürülmüşlerdir. İçlerinden bazı aileler Hayber kalesine sığınmışlar ve Hendek muhasarasında Mekke müşriklerle yaptıkları ittifakla Hz. Peygamber'e düşmanlıklarını devam ettirmişlerdir. (er-Razi, 1420, XXIX/501)

Mübahele olayıyla vahyin nüzûl sürecinde gündeme gelen Necran Hıristiyanları fiili olarak münasebette bulunulan değil, ilkesel olarak iman esaslarının konuşulduğu Ehl-i kitap bağlamında Kur'ân'ın bir ötekisidir. Hz. Peygamber'in yanına gelen Necran Hıristiyanlarından delegenin -bu grup 60 kişiden müteşekkil ve bunların 3 kişisi liderleridir- Hz. İsa ile ilgili tutarsız iddialarını devam ettirmeleri üzerine Allah'ın lanetleşmeyi emreden Âl-i İmran, 61. ayeti nazil olmuştur. Bu ayet, ziyarete gelenlerin Hz. Peygamber'in peygamberliğini tanımamaları bundan sonra ailenizi çocuklarınızı yanınıza alarak karşılıklı olarak hangimiz haksız ise Allah'ın laneti onun üzerine olsun, şeklinde lanetleşmeye davettir. Ancak hak bir peygamberin lanetini üzerlerine almanın çok büyük bir şey olduğundan buna yanaşmamışlar ve kendilerinin bağışlanmasını istemişlerdir. (Yazır, 1983, s. 1011-1014) Bu olayda dikkat çeken bir nokta da şudur: Necranlı Hıristiyanlar Medine'de geldiklerinde henüz ikinci vaktidir. Hz. peygamber ikinci namazını yeni kıldırışken, Necran Hıristiyanları da doğuya yönelerek ibadet etmeyi istemişlerdir. Bazı sahabeler buna karşı çıkarken, Hz. peygamber buna izin vermiş ve Hıristiyanlar Mescid-i Nebi'de ibadetlerini yapmışlardır. (Sarıçam, 2004, s. 243; Hamidullah, 1993, s. 620)

Tevbe suresi 29. ayeti "...hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın." bir hukuk

oluşturma anlamında ehl-i kitapla olan münasebetin son halkasıdır. Sebeb-i nuzûl rivayetlerine bakıldığında birçok yoruma salık verebilecek rivayetler olsa da bunların birleştiği husus bu ayetin ehl-i kitapla ilgili olduğudur. Gerektiğinde savaşmak tüm ötekiler için cari iken cizye vermeye mecbur bırakılmaları ehl-i kitabın diğerlerinden ayrıldığı bir durumdur. Daha sonra bir taraf olarak ehl-i kitabın İslam içerisinde yer alacaklarını ortaya koyan bir sonuç ifadesidir. Bu ayet hicretin 9. senesinde mektupla tebliğ dönemiyle aynı yıl inmiş ve ötekine hitapta daha kuşatıcı bir dil hâkim olmuştur. (Güner, 2006, s. 90)

Hz. Peygamber Necranlı papazlara gönderdiği mektupta kendilerini Allah'ın hak dinine davet etmiştir. Daveti reddetmeleri durumunda cizye ya da savaş olmak üzere iki seçenekli bir teklifte bulunmuştur. Bu teklif üzerine İslam'da ilk cizye verenler Necranlı Hristiyanlar olmuştur. (Hamidullah, 1993, s. 619) Mektupla davet dönemi İslam'ın ötekiyle olan münasebetlerinin şekillendiği bir dönem olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla gerekler üzerinden değil esaslar üzerinden vahyin hinterlandının dışındaki ötekilerle kurulmaya çalışılan münasebet İslam'ın kurumsallaşmasını tamamladığı bir dönem olarak kabul edilebilir.

Kur'ân birçok müşterekler üzerinden Ehl-i Kitapla ilkesel olarak bir arada yaşama kapısını açık bırakmıştır. Özellikle Medeni surelerdeki müşterekler üzerinden ilişki devam etmiştir. Bunun örneği mübahaleden sonra tevhit zemininde ortak değerler üzerinde mutabık kalma teklifini içeren Âl-i İmrân suresi 64. Ayetidir.

Diğer yandan Rum suresindeki ateşe tapan Farisiler ile Ehl-i kitap olan Hristiyan Romalılar arasındaki savaşın kazananının Romalılar olacağı ve bunun neticesinde Müslümanların sevineceği bildirilmiştir. Müslümanlar, ehl-i kitap olmaları nedeniyle ortak birçok esaslardan dolayı Hristiyan Romalıları tutmuşlardır. İlk savaşta Hristiyan Romalılar büyük bir yenilgi aldıklarında, Rum suresinin ilk ayetleri üzerinden Hz. Ebu Bekir müşriklerle iddiaya girmiş ve Hz. Peygamber, iddiaya girdiği develerin sayısını artırmamasını, süreyi uzatmasını tavsiye etmiştir. Daha sonra vahyin müjdelediği Romalıların zaferi gelince Hz. Ebu Bekir girdiği iddiayı kazanmıştır. (Yazır, 1983, s. 3798; et-Tirmîzî, “Tefsir”, 31. Bab)

Ehl-i kitap -ihanetleri sonucunda- vahyin nüzul sürecinde fiili mücadelenin gereği olarak öldürülmeleri veya sürülmeleri gereği söz konusuysen, ilkesel olarak inançta birçok noktada ortak değerler bulunması nedeniyle onlara İslam'ın koruyuculuğu altında varlıklarını devam ettirmeleri hakkı verilmiştir. (Maide suresi, 5/5)

c. Medineli Münafıklar

Medine döneminde Kur'ân'ın oluşturduğu siyasi ve ticari gücün karşısında inançsızlıklarını gizleyen öteki muhataptır. Münafık N-f-k, {النفق} kelimesi sözlük anlamı olarak yer altındaki fare yuvalarına denir. (Vankulu, 2015, s.

1700) Fare yuvalarının birçok çıkışı olması nedeniyle bu isim verilmiştir. Esasen bu kelimenin semantik alanında bir şeyin çabucak elden çıkması gitmesi gibi anlamlar vardır. Münafıklar da Müslümanlara birçok yüzlerini gösterdiklerinden, hiçbir zorluğa gelmemelerinden ve kaçıp gitmelerinden dolayı bu kelimeyle adlandırılmıştır. Sözlük anlamından mecazen küfrünü saklayıp Müslümanlardan görünenler nifak sahibidirler. (Cürçânî, 1403, I/235) Kur'ân savaş dönemi gibi zor dönemlerde münafıkların kim olduğu ve özelliklerinden bahsetmiştir. *"Bekleyin göreceksiniz. Sizin yaptıklarınız ahirette cezasız kalmayacak"* (Bakara suresi, 2/15; Maide suresi, 5/41; Tevbe suresi, 9/74) türünden ayetler nazil olmuştur. Bir durum tanımlaması olarak Bakara suresi 17- 19. ayetindeki metaforik anlatımda esasen münafıklara karşı hesabın ahirette görüleceği ortaya konulmuştur. İbn-i Abbas'tan gelen ayetlerin tefsiriyle ilgili rivayetler de bunu desteklemektedir: Bu örneği Allah münafıklar için vermiştir. Onlar, dünyada İslam'la izzetleniyorlardı. Müslümanlarla evleniyorlar, mirasçı oluyorlar ve savaş ganimetlerinden pay alıyorlardı. Ancak öldüklerinde sanki ateşin ışığını kaybetmeleri gibi Allah onlardan İslam'ın bu izzetini aldı. (İbn-i Kesir, 1999, I/188.) Münafıklara hitap hem onlara tehdit hem de Hz. Peygamber nezdinde müminlere dikkatli olma türündendir. Kur'ân'daki münafıklarla ilgili ayetlere bakıldığında onları genel olarak tanımlayarak bozguncu oldukları (Bakara suresi, 2/11-12; Âl-i İmran suresi, 3/119), sözleri, dış görünüşlerinin hoş görüldüğü (Münafikun suresi, 63/4; Bakara suresi, 2/204), aldatmayı çalıştıkları (Bakara suresi, 2/9; Tevbe suresi, 9/54), yalancı oldukları (Maide suresi, 5/41; Tevbe suresi, 9/74; Tevbe suresi, 9/42), ibadetlerini gösteriş için yaptıkları (Nisa suresi, 4/42) bildirilmiştir. Yine Kur'ân onların yanlışlığını ortaya koyan birçok deliller getirmiştir. Kur'ân münafıkları bir kesim olarak hukuki tanımlamadan/tüzel bir kişilik olmaktan daha ziyade iman ve ahlakî olarak zafiyetleri bulunanlar olarak ele alır. Hz. Peygamber'in münafıkların ismini çevresindeki sahabesine vermiyor olması ve onlara herhangi bir ceza uygulamaması bu durumu ifade etmektedir.

Hz. peygamber savaş seferlerinden dönüşünde münafıkların sefere katılmadıkları sebebiyle sundukları mazeretleri kabul etmiştir. (Tevbe suresi, 9/43; et-Taberî, 2000, XIV/272; es-Semerkindî, 1994, II/54) Bireysel olarak Hz. Peygamber'in münafıkların listesini sırdaşı olan Huzeyfe el-Yemâme'ye vermesi ancak onlara yönelik bir müeyyide uygulamaması bireysel olarak münafıkların görmezden gelindiğini ortaya koymaktadır. (Başaran, 1998, XVIII/434)

Hendek savaşını anlatan Ahzab suresinin münafıklarla ilgili ayetlerine bakıldığında savaşın en zorlu anlarında fitne/kaos çıkarıp Müslümanların manen güçlerini zayıflatmışlardır. Savaş gibi zor zamanda Müslümanların sinir uçlarına dokunmalarına rağmen savaşın öncesinde, savaş sırasında ve sonrasında yaşananlarda münafıkların orduya verdikleri manevi zarar fazla olmuştur. Savunma hattında bekleyen sahabeye, artık burada tutunabilecek bir yeriniz kalmadı. -İçlerinden bir grup- Hz. peygamberden evlerimiz

korumasız, diyerek savaşmamak üzere izin istemişlerdir. (Ahzab suresi, 33/12.-20.) Ancak Hz. Peygamber, savaş gibi olağanüstü bir durumda bile -sahabenin ısrarlarına rağmen- onların bu ikircikli tutumlarına ceza uygulanmasını emretmemiştir.

Münafıklarla ilgili Kur’ân’ın genel tutumu dışında gibi görünen, istisna olabilecek en-Nisa suresindeki 88-89. ayetleri vardır.

“Size ne oluyor da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Allah, onları yaptıkları işlerden dolayı baş aşağı ederek eski konularına (küfre) döndürmüştür. Allah’ın saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah kimi saptırırsa, sen onun için asla bir çıkış yolu bulamazsın. Onlar, kendilerinin küfrettikleri gibi sizin de küfredip onlarla beraber olmanızı arzu ettiler. O halde, onlar Allah yolunda hicret edinceye kadar içlerinden dostlar edinmeyin. Eğer (aldırış etmeyip) yüz çevirirlerse onları nerede bulursanız yakalayın, tutun, onları öldürün. Onlardan ne bir dost, ne de bir yardımcı edinmeyin.” (Nisa suresi, 4/88-89) Bu ayetler münafıklarla ilgili olduğu iddia edilmişse de bu ötekiyle ilgili Kur’ân’ın üst tutumlarıyla uyumadığı için çok doğru görünmemektedir. Bu iki ayette münafıkların yakalandıkları yerde öldürülmeleri emredilmektedir. Ayette geçen münafık Medine’de yaşayan toplumsal bir kesim olmaktan daha ziyade kelimenin genel anlamı olan iki yüzlü ve küfürlerini saklayanlar anlamına gelecek şekilde kullanılmış olması imkân dahilindedir. Nitekim et-Taberî’ye (v. 310) göre bu ayetlerin sebep-i nüzûlü Medine’nin sosyolojik bir kesimi olan münafıklarla ilgili olmayıp, Medine’ye gelen Müslüman görünümünde Mekkeli müşriklerle ilgilidir. (et-Taberî, 2000, IX/8)

Ömer Nasuhi Bilmen, bu ayetle ilgili sebep-i nüzul rivayeti olarak, Medine’nin dışında müşrik oldukları halde Medine’de Müslüman görünerek kendilerini saklama yoluna gidenler hakkında nazil olduğunu belirtmiştir. (Bilmen, ty., II/639; Işık, 2019, s. 173-183)

Sair rivayetlerde Hz. Aişe’ye iftara atanlar, Medine toplumunun bir kesimi, Medine’de yaşayan ancak nifak için şehri terk edenler, Mekke’de güya Müslüman olduklarını izhar edip, Müşriklere yardım edenler gibi farklı nüzul sebepleri bulunmaktadır. Ancak aktarılan bu sebep-i nüzûl rivayetlerinin ayetle eşleştirilmesi, Kur’ân’ın ötekiyle olan tutumunda mevcut genel ilkelerine uymamasından dolayı doğru değildir. Bu anlamda rivayetlerin Kur’ân’ın tümüne arzında diğer rivayetler geçerliliklerini yitirmektedir. Örneğin, toplumsal bir nifak çıkarmak için Medine’yi terk edenlerle ilgili rivayet değerlendirildiğinde, bir çölde temel ihtiyaçların yalnızca toplumsal faydayla karşılanması gerçeğinden bu rivayet hayat şartları gereği mümkün gözükmemektedir. Diğer yandan Hz. Aişe’ye iftira atanlar hakkında nazil olduğu söylenen rivayet değerlendirildiğinde, Hz. Ebu Bekir’in bir daha onlara maddi yardımda bulunmam demesi üzere nazil olan Nisa suresi 22. ayetiyle uyumamaktadır. Bu ayette iftira atanlar bile

olsa Hz. Ebu Bekir'den tolerans göstermesi ve yardımı kesmemesi emredilmektedir.

Mescid-i Dırar örneğinde (Tevbe suresi, 9/107) olduğu gibi bireysel olarak değil ancak kamusal/toplumsal soruna dönüşmesi durumunda önlemler alınmıştır. Dezenformasyon merkezi haline gelmesi üzerine münafıkların toplandıkları yer dağıtılmıştır. Hatırlanacağı üzere münafıklar Kuba köyünde yaptıkları mescide Tebuk seferi dönüşü Hz. peygamberi davet etmişlerdir. Ordu Zî-evan denilen yere geldiğinde münafıkların daveti kabul edilmiş ancak Tevbe suresi 107-110. ayetler nazil olunca Hz. peygamber mescidin yıkılmasını emretmiştir. Malik b. Duşûm ve Âsım b. Adıyy akşamla yatsı arasında mescidi ateşe vermiş, içeride bulunanlar dışarı çıkmışlardır. Mescidin yıkıldığını gören münafıklar bu durum karşısında hiçbir şey diyememişler ve dağılıp gitmişlerdir. (es-Salebî, 2002, X/92-93; el-Cassâs, h. 1405, IX/367-368; et-Taberî, 2002, XIV/468-474) Dolayısıyla vahyin nüzul sürecinde kamu düzeni söz konusu olduğunda münafıklara doğrudan müdahale edilmiştir. Bu hadise Müslümanların uyanık olmaları, kişisel olarak yapılan münafıklığın cezasının Allah'a bırakıldığı ve toplumsal bir fitne/anarşizm ortaya çıktığında cezalandırıldığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Kur'ân muhataplarına doğrudan hitap etmiştir. Bu hitapta öteki olan muhatabına birçok delille cedelde bulunmuştur. Mekke'li müşriklerle gerçekleşen münasebet Arap yarımadasındakilerle Mekke'nin fethine kadar olan bir dönemi içine alacak şekilde gerçekleşmiştir. Sonraki dönemde diğer bölgelerdeki ehl-i kitap tanımına girmeyen toplumlarla olan münasebet fıkıh aklında İslam'ın kuşatan ve içine alan yönüyle mutabık olarak cizye alınacak bir kesim olarak anlam kazanmıştır. Silahlı bir güç değilse nazari olarak ve tarihi pratik uygulamalar olarak vergilendirilmiş ve irşat/tebliğ bağlamında Müslümanlaştırılma yoluna gidilmiştir. Vahiy devam ederken yapılan savaşlar, Avrupa Hristiyan tarihinde birçok örnekleri olduğu gibi din savaşları değil, fiilen mücadelede şartların gerektirmesiyle gerçekleşen savaşlardır. Saldırganlık ve istisnası olmayan mutlak bir yok etme savaşı değil, gelen bir düşmana karşı istisnaları olan savunma üzerinden gerçekleşmiştir.

Vahyin nüzul sürecinde ötekiyle fiilen mücadele edilmiştir. Sonuç Kurân'ın bütünlüğü çerçevesinde belirlenmiş ve vahyin kitap olmasıyla birlikte ötekine dair bir fıkıh oluşmuştur. *Süreçte* karşılaşılan olay-vahiy eşleş(tir)mesi, *sonucu* daha anlaşılır hale getirmiştir. *Süreç* olmadan *sonuç* subjektif, sonucu olmayan süreç de belirsizdir. Her ikisi de norm oluşturmada/fıkıh oluşturmada engeldir. İlahi vahiy her ikisini içerisinde barındırmaktadır.

Fiili olarak ötekiyle ilişki siyasal bir zeminde yürümüştür. Savaş-barış, anlaşma vb. tüm bunlar iman üzerinden değil, siyasi ilişkiler üzerinden gerçekleşmiştir. Medine dönemi müşriklerle olan ilişkilerde anlaşma yaptıklarınız müstesna şeklinde bir ayırdım yapılmasının sebebi budur. Bireysel iman edilip edilmemesi vicdanlara bırakılmıştır. Müslümanlar kendilerinin dışındakilerle iman edip etmemeleri üzerine değil, kendilerine ve inançlarına dair bir tehlike oluşturduklarında savaş durumuna geçmişlerdir. Bu da devlet eliyle olmuştur.

Kur’ân’ın nüzûl sonrası dönemde vahyin hinterlandının dışına çıktığında İslam aklının inanç anlamında en uç kabul edilen ötekiyi tahrif dinlerin devamı görme temayülü vardır. Ötekiyle ilişkide Ortodoksiyi temsil eden Şehristânî’nin (v. 1153) *el-Milel ve’n-Nihal* eserinde yapılan tanımlamaları bu yöndedir. Şehristânî’nin bu eseri merkezden başlayarak içeriden dışarıya doğru ötekiyle ilgili tanımlamalar yapmıştır. Kitabının sonunda yer alan en dışarıda gördüğü inanç topluluklarıyla ilgili ifadeleri kuşatıcı ve bir arada yaşamaklık temasını hissettirmiştir.

Mekke döneminden Medine dönemine geçişte iddia edildiği gibi zayıfsan sabret, güçlü olduğunda onları yok et türünden basit bir edilgenlikle yürümediği, her iki dönemi de içine alan süreçte imani, ahlaki, vicdani üst değerlerle hareket edilmiştir.

Kur’ân’ın nüzûl sürecinde ilişkiyi kestiği müşrik ve münafık özelinde bugün İslam’a mal edilen terörü besleyen bir anlayışın oluştuğu selevi bir tutum ortaya çıkmıştır. İslam aklı için salt olarak iman etmek, Müslüman olma tercihiinde bulunmak apolitik bir meseledir. Reaya sisteminde tanımlanmış olmak şartıyla -ki bunun karşılığı cizye vermektir- Müslüman olmak kişiye bırakılmış bir tercihtir. Bu anlamda dinde zorlama yoktur. İslam aklı Ehl-i Kitabın kimliği ile ilgili tanımlamaları kitabîdir. Kur’ân’da üç ayrı yerde geçen Sabîîlerin cizye vermeleriyle ilgili olarak İmam-ı Azam Ebu Hanîfe’nin hukuk oluşturmayla ilgili ortaya koyduğu yaklaşımda İslam toplumları arasındaki ortak yaşama kültürününün hukuki zeminini oluşturma çabası vardır.

Aktüel açıdan islamofobik bir tutum olan yakıştırmaların metin merkezli olmadığı, anlayış ve anlam merkezli olduğu unutulmamalıdır. İslamofobinin en tehlikelisi İslam’ın kurucu metninin şiddeti ürettiği retoriğine dayanan kısmıdır. Belki bugünde yaşayan birtakım Müslümanların gözden kaçırdıkları budur.

Kaynakça / Reference

Arafat, W. N. (2004) “Medine Yahudileri ve Beni Kureyza Hikayesi Üzerine Yeni Bakışlar” çev. Şaban Öz, *İslami Araştırmalar Merkezi*, C: 17, S: 2, Sayfa: 139-144.

- Aydın, Halil İbrahim. (2017) *Kur'ân'da Rab Kavramı*, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Karaman.
- Başaran, Selman. (1998) "Huzeyfe b. Yemân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ank.
- el-Begavî, Ebu Muhammed el-Hüseyin el-Mesut. (1997) *Meâlimu't-Tenzîl*, Daru't-Taybe, yy.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. (ty.) *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay., İst.
- Canan, İbrahim. (1977) "Hz. Peygamberin Münafıklara Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Diyanet Dergisi*, C:XVI S: 4 Temmuz- Ağustos.
- el-Cessâs, Ahmet b. Ali Ebu Bekir er-Râzî. (h. 1405) *Ahkâmu'l-Kurân*, Dâru İhyâ-i Turasi'l-Arabî, Beyrut.
- el-Cürçânî, Ali b. Muhammed b. Ali. (1403) *et-Ta'rîfât*, Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Çalışkan, İsmail. (2007) "Dini Bir Tutum Olarak Ötekine Yaklaşımın Kur'ani Temelleri" *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, s. 7-28.
- Doğan, Hüseyin. (2017) "İslam Kelamcılarına Göre Cedel Yönteminin Uygulama Alanı ve Pratik Yansımaları", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.7, Kars.
- el-Elmaî, Zahir b. Avad. (1984) *Kur'ân'da Tartışma Metotları*, Pınar Yay., İst.
- Gündüz, Şinasi. (2002) "Ehli Kitabın Kimliği Sorunu ve Ebu Hanife ile Çağdaşlarının "kitap" Merkezli Yaklaşımları", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C:15, S: 1-2, s. 241-245.
- Güner, Osman. (2006) "Cizye Tarihsel ve Kavramsal Bir Okuma" *Eski Yeni*, sayı:1, 88-97.
- Güneş, Ahmet. (2005) "Medine Vesikası ve Ehl-i Kitap" *Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, Tartışmalı İlmi Toplantı, İst.
- Hamidullah, Muhammed. (1993) *İslam Peygamberi*, İrfan Yay, İst.
- Işık, Ayhan, (2019) "İstanbul'un 2. Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen" *Ağa Kapısından Şeyhülislamlığa İstanbul Müftülüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İbn-i Âdil, Siracuddin Ömer b. Ali el-Hanbelî. (1998) *el-Lubâb fî Ulumi'l-Kitab*, Daru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbn-i Atiyye. (h.1422) *el-Muharreru'l-Vecîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbn-i İshâk, Abulmelik b. Hişam b. Eyüp el-Himyerî el-Meafirî. (1955), *Siretu'n-Nebeviyye*, Mektebe Mustafa el-Bâbî el-Halebi ve Evlâdihi, Mısır.
- İbn-i Kesir, Ebu'l-Fida, İsmail. (1999) *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Daru't-Tayyibe, yy.

- Karadaş, Cağfer. (2013) “Sâbîler Meselesi -Kur’an’daki Sâbî Kavramının Sâbîi veya Sâbie Olup Olmadığı Problemi”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar, Cilt:1, Yıl:1, Sayı:1, s. 1-23.
- Karadâvî, Yusuf. (2009) *Fıkhu'l-Cihâd*, Mektebe Vehbe, Kahire.
- el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmet el-Hazrecî. (1964) *Tefsîru'l-Kurtubî*, Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Mısır.
- Palabıyık, M. Hanefi. (2007) “Gaznelilerin Hindistan Seferi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 32.
- er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Hasan el-Hüseyn Fahrettin. (1420) *Mefâtuhu'l-Gayb*, Daru İhya-i et-Turas el-Arabî, Beyrut.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdulkadir. (1995) *Muhtaru's-Sıhah*, Mektebu Lübnan, Beyrut.
- Sarıçam, İbrahim. (2004) *İslamın Evrensel Mesajı*, DİB, Ank.
- es-Selabî, Ahmet b Muhammed b. İbrahim. (2002) *el-Keşif ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kurân*, Daru İhyâ-i Turasi'l-Arabî, Beyrut.
- es-Semerkindî, Ebu'l-Leys. (1994) *Bahru'l-Ulum*, Dâru Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut.
- es-Suyutî, Celaleddin. (2007) *el- İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut.
- es-Suyutî, Celaleddin. (t.y.) *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Vizâratu'ş-Şuûniyye ve'l-Evkâf, Riyad.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Fetih Tacuddin Muhammed b. Abdülkerim. (2015), *el-Milel ve'n-Nihâl*, Türkiye Yazma Eserleri Kurumu, İst.
- et-Taberî, İbn-i Cerîr. (2000) *Câmiu'l-Beyan fi Tevili'l-Kuran*, Müessese er-Risale.
- el-Vâhidî, Ali b. Ahmet b. Muhammed b. Ali. (1415) *el-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*, Daru'l-Kalem, Dimeşk.
- Vankulu, Mehmet Efendi. (2015) *Vankulu Lugati*, Türkiye Yazma Eserleri Kurumu, İst.
- Yaman, Ahmet. (2004) “Tarihi ve Hukuki Yönüyle Medine Sözleşmesi/Vesikası”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yay., İst.
- Yazır, Muhammed. (1983) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser yay., İst.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmut b. Ömer. (1407) *el-Keşşâf*, Daru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut.

